

Anna Musioł

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0001-7325-4456>

Kantowska filozofia transcendentalna Mariana Massoniusa próba ujęcia krytycyzmu Immanuela Kanta

Kant's Transcendental Philosophy

Marian Massonius's Approach to Immanuel Kant's Critical Philosophy

Abstract: In the article, Anna Musioł, by referring to the assumptions of Marian Massonius's doctoral dissertation and taking into account the assumptions of his several smaller works, considers Massonius's approach to the Kantian system of critical philosophy. Analyzing, inter alia, the problem of analytical and synthetic judgments, and a priori synthetic judgments, Musioł addresses the issue of the possibility of pure mathematics. She considers the problem of time and space and analyzes the ways of presenting Kantian antinomies and the theory of cognition developed in the context of idealism and realism as well as the realism of time and space. Additionally, Musioł focuses on the problem of Massonius's moderate agnosticism and his scientific approach to philosophy. Finally, she proposes an answer to the fundamental question, Why did Massonius, like the early neo-Kantist Liebmann in 1865, challenge a return to Kant (*Zurück zu Kant!*) and advocate as necessary the development of a critical formula of the a priori forms of the mind?

Keywords: Polish philosophy, Neo-Kantianism, transcendentalism, critical philosophy, critical rationalism, dogmatic rationalism, Massonius, Kant

Dla Kanta transcendentalne ugruntowanie poznania jest po prostu krytycznym przebadaniem ludzkich zdolności poznawczych. Dlatego też niejednokrotnie podkreśla on znaczenie krytycznego określenia granic możliwego doświadczenia¹.

Andrzej J. Noras

Wstęp

Zapomniana myśl Mariana Massoniusa (1862–1945) jako filozofia nowokrytyczna, choć stanowi dziś intelektualną zagadkę i alternatywę dla dogmatycznego empiryzmu, niewątpliwie jest pokłosiem zainteresowania, jakie myśliciel ten okazuje filozofii Immanuela Kanta². Intelektualny charakter poglądów polskiego uczonego wyraża się w powrocie do transcendentalizmu w jego wersji znamiennej dla filozofii przełomu XIX i XX wieku³. Intensywny rozwój filozofii krytycznej to okres, w którym przez polską myśl intelektualną przetacza się – jak twierdzi Adam Zieleńczyk – fala spotęgowanego zainteresowania ówczesną filozofią europejską⁴.

¹ A.J. Noras: *Transcendentalizm w ujęciu Kanta i neokantyzmu*. W: Idem: *Kant a neokantyzm badeński i marburski*. Wyd. 2., popr. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005, s. 118. Zob. I. Kant: *Krytyka czystego rozumu*. Z oryg. niem. przeł. oraz wstępem i przypisami opatrzył R. Ingarden. Wyd. 2. Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001, s. 554, B 766.

² A.J. Noras: *Kant i Hegel w sporach filozoficznych osiemnastego i dziewiętnastego wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007, s. 25.

³ Zofia Majewska zainteresowanie myślą filozoficzną Europy Zachodniej wyraża słowami: „Filozofia słowiańska i podkreślanie szczególnej misji dziejowej Słowian sytuuje się poza opisywaną przez historyków idei opozycją: słowianofilstwo – okcydentalizm. Próby tworzenia filozofii słowiańskiej nie izolowały jej od filozofii zachodniej, wręcz przeciwnie – wykorzystano zdobycze tej filozofii, ale czyniono to krytycznie i samodzielnie”. Z. Majewska: *Filozofia słowiańska jako filozofia uniwersalna*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2009, T. 6, s. 212. Pobrano z: http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2017/07/12_z_majewska_2009.pdf [25.10.2022]. Zob. W. Szalkiewicz: *Marian Massonius jako historyk filozofii polskiej*. W: *Myśl polska w obszarze rosyjskojęzycznym*. Red. J. Skoczyński. Posłowie W. Dianowa. Księgarnia Akademicka, Kraków 2016, s. 59.

⁴ Zob. A. Zieleńczyk: *Drogi i bezdroża filozofii*. [nakł. Henryka Lindenfelda], Warszawa 1912, s. 205.

W polskiej filozofii transcendentalizm, jako koncepcja umysłowa poznawana głównie z perspektywy postulatów wyrażonych w systemie Kanta oraz założeń niemieckiego neokantyzmu⁵, niektórym historykom filozofii jawi się jako refleksja intelektualnie „uboga, próżna, czcza, bezpłodna i jałowa”⁶. Do formułowania takich opinii przyczynia się poniekąd fakt, iż nurt myśli transcendentalnej wypełnia ostatnią fazę przemyśleń pozytywistycznych w Polsce – to czas intelektualnej, zwłaszcza metafizycznej stagnacji; okres, w którym interpretacje transcendentalizmu nie zawsze zyskują przychylną ocenę⁷. W filozofii polskiej przełomu wieków zainteresowanie europejską filozofią krytyczną i nowokrytyczną wyraźnie się uwidacznia⁸. Kantowski system filozofii transcendentalnej, choć często z przenikliwością krytykowany, staje się cennym źródłem inspiracji dla wielu polskich myślicieli, zwłaszcza tych dostrzegających w trybie Kantowskich dociekań tendencję do zwalczania dualizmu zmysłowości i myślenia. W artykule za pomocą metody analizy porównawczej charakteryzuję Massoniusa wykładnię Kantowskiej filozofii krytycznej jako próbę połączenia empiryzmu z racjonalizmem, złączenia aposteriorycznego i apriorycznego elementu poznania; także jako obronę Kantowskich postulatów podejścia krytycznego, które – z punktu widzenia Massoniusa – niestety pozostało racjonalizmem dogmatycznym.

⁵ Por. A.J. Noras: *Postneokantyzm wobec Kanta*. „Idea. Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych” 2004, T. 16, s. 79, 82–83.

⁶ Por. A. Zieleńczyk: *Drugi i bezdroża filozofii...*, s. 205.

⁷ Por. A.J. Noras: *Kant i Hegel w sporach filozoficznych osiemnastego i dziewiętnastego wieku. Autoprezentacje*. „Idea. Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych” 2008, T. 20, s. 146.

⁸ Zob. B. Szotek: *Marian Massonius a polska filozofia nowokrytyczna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2001, s. 7–14; Eadem: *Filozofia nowokrytyczna w rozumieniu Stanisława Kobyłeckiego i Mariana Massoniusa*. „Folia Philosophica” 2020, vol. 44, s. 1–19. <https://doi.org/10.31261/fp.11359>. Pojęcie „nowokrytycyzm” jako synonim pojęcia neokrytycyzm stosują świadomie. Dawniej pojęcia tego używali Anna Hochfeldowa, Stanisław Kobyłecki i Narcyz Łubnicki, natomiast współcześnie jest ono stosowane między innymi przez Barbarę Szotek.

Powrót do filozofii Kanta Massonius jako wnikliwy czytelnik Kantowskiego programu filozofii

System Mariana Massoniusa jest wyjątkowym świadectwem krytycznej fascynacji filozofią Kanta. Massonius, podobnie jak w 1865 roku niemiecki neokantysta Otto Liebmann, apelował o powrót do Kanta⁹, uważał, że celem powrotu do Kantowskiej filozofii powinno być wypracowanie krytycznej formuły apriorycznych form umysłu. Zadanie wypracowania tych form wiąże się z potrzebą epistemologicznego zgłębienia idealizmu i koniecznością podjęcia próby połączenia tego idealizmu z empiryzmem¹⁰.

Massonius słusznie zauważa, że Kant rozważał problem idealizmu poznawczego z nowej, zmienionej perspektywy intelektualnej. Rezygnując z jego prostej, naiwnej formuły, zaproponowanej między innymi przez George'a Berkeleya, Kant wiązał stanowisko idealistyczne z otwartą i głębką refleksją transcendentalną. Łączył koncepcje przyczyny, percepcji i rozumowania z refleksją nad zagadnieniem apodyktycznej pewności oraz apriorycznej myśli¹¹. Dążył do stworzenia wyjątkowego projektu filozofii, co Massonius docenia i jawnie podkreśla.

Prace nad idealizmem i empiryzmem ujętymi w perspektywie transcendentalnej filozofii Kanta Massonius prowadził pod naukową opieką Maxa Heinzego. W Lipsku polski myśliciel napisał doktorat, który miał być pierwszą poważną próbą krytycznego zmierzenia się z *credo* Kantowskiej filozofii. Już na początku swej naukowej drogi Massonius podniósł głos w sprawie teoriopoznawczych rozstrzygnięć Kanta oraz podjął próbę rozważenia Kantowskich niedopowiedzeń uobecniających się w popularnych wówczas sporach filozoficznych: racjonalizmu z empiryzmem oraz apriorycznego idealizmu z odwołującym się do doświadczenia aposterioryzmem. Ostrze krytyki Massonius wymierzył wówczas w popularny temat, mianowicie krytycyzm jako idealizm filozofii transcendentalnej¹².

⁹ Zob. O. Liebmann: *Kant und die Epigonen*. Carl Schober, Stuttgart 1865. Zob. A.J. Noras: *Historia neokantyzmu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012, s. 261–262.

¹⁰ Zob. M. Massonius: *Ueber Kant's transcendentale Aesthetik. Eine kritische Untersuchung zur Erlangung der philosophischen Facultät [der Universitaet Leipzig]*. Verlagsbuchhandlung von Gustav Fock, Leipzig 1890, s. 105.

¹¹ Zob. *ibidem*, s. 106.

¹² Por. A.J. Noras: *Rozumienie systemu w filozofii pokantowskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 20–21.

Sposób ujęcia Kantowskiego idealizmu przez polskiego filozofa precyzuje Barbara Szotek: „idealizm transcendentalny Kanta staje się dla Massoniusa ważną płaszczyzną odniesienia, a zarazem głównym obiektem krytyki w trakcie tworzenia własnej koncepcji filozofii”¹³. Uznaje, iż Massonius staje się autorem „pierwszej tak wnikliwie przeprowadzonej krytyki myśli Kanta i może zostać okrzyknięty najgorliwszym na tamten czas czytelnikiem mędrca Królewieckiego w kraju”¹⁴.

Polemiczny w swej badawczej postawie Massonius kierował w stronę filozoficznych postulatów Kanta wiele krytycznych uwag. Intelktualne zastrzeżenia polskiego filozofa wobec Kanta dotyczyły niezwykle ważnych aspektów jego systemu, opisanych przez tego autora – jak sugeruje Massonius – w sposób nie krytyczny, lecz dogmatyczny. Massoniusa interesował w szczególności sposób wyłożenia przez autora *Kritik der reinen Vernunft* elementów transcendentальной estetyki stanowiącej filar krytycznego stanowiska w filozofii, tej części systemu, która miała się stać kamieniem węgielnym nowej, krytycznej filozofii transcendentальной¹⁵. Zbadanie Kantowskiej krytycznej postawy przez Massoniusa uruchomiło w jego postępowaniu proces szczegółowej analizy programu krytyki czystego rozumu. Proces ten rozpoczynał się od próby udowodnienia transcendentальной idealności czasu i przestrzeni. Zagadnienie transcendentальной idealności czasu i przestrzeni Massonius rozpatrywał na kartach wspomnianej niemieckojęzycznej dysertacji.

Massoniusa krytyczne badania nad Kanta transcendentální idealnością czasu i przestrzeni oraz sądami analitycznymi i syntetycznymi

W rozprawie doktorskiej Massoniusa czytamy między innymi, że przyjęcie Kantowskiej transcendentальной idealności czasu i przestrzeni wymaga równoczesnego zaakceptowania transcendentальной realności¹⁶, a pojęcie

¹³ B. Szotek: *Marian Massonius...*, s. 65–66.

¹⁴ Ibidem, s. 66.

¹⁵ „Die Transscendentale Aesthetik ist der Grundpfeiler der Kantischen Philosophie. [...] Es ist wohl zu bemerken, dass die transscendentale Aesthetik, wenn sie wirklich das sein soll, wofür sie Kant gelten lassen will, – der Eckstein einer neuen, kritischen Philosophie”. M. Massonius: *Ueber Kant's transscendentale Aesthetik...*, s. I–II.

¹⁶ Zob. I. Kant: *Krytyka czystego rozumu...*, s. 193.

przyczynowości Kant uzależnia od transcendentalnej idealności czasu, właściwie w ogóle nie sposób pojęcia przyczynowości zrozumieć bez apriorycznego pojęcia czasu¹⁷. W procesie poznania idealność powinna wiązać się z realnością i nie można krytycznie rozważyć problemu poznania bez wykazania współzależności obu poznawczych postaw.

Rozważając problem apriorycznego uzasadnienia transcendentalnego idealizmu w kontekście Kantowskiego rozumienia czasu, Massonius nie omieszkał krytycznie odnieść się również do konceptu rzeczy samej w sobie, jako tworu istniejącego, ale – z racji jego apriorycznego, czysto myślnego, noumenalnego charakteru – jednocześnie niezmysłowego, nieprzestrzennego i niezmiennego¹⁸. W kontekście takiego ujęcia rzeczy samej w sobie rodzą się pytania: w jaki sposób to, co istnieje, wyraża swój niezmysłowy i nieprzestrzenny status oraz w jaki sposób Kant dowodzi istnienia rzeczy samej w sobie? W odniesieniu do analiz Kanta dotyczących zagadnienia rzeczy samej w sobie spod pióra Massoniusa padają słowa krytyki. Wyróżnia się wśród nich zarzut *circulus vitiosus* (stosowania błędnego koła dowodzenia) oraz argumentowania opartego na paralogizmie jako błędnej formie rozumowania. Popełnione przez Kanta błędy dowodzenia powodują, że w oczach Massoniusa królewiecki myśliciel pozostaje dogmatykiem.

W swoich analizach stanowiska Kanta Massonius nie pomijał także kwestii sądów. Te jawiły mu się jako główny obszar ówczesnej debaty epistemologicznej. Podejmując rozważania nad statusem sądów poznawczych, Massonius – który niejako podążał za intuicjami Kanta – osobno omawiał ich analityczny oraz syntetyczny charakter¹⁹. Zauważał, że sądy analityczne są wyłącznie aprioryczne i jako takie nigdy nie są sądami doświadczenia. Sądy te wypowiadają to, co w pojęciu podmiotu/orzeczenia jest myślane, i dlatego nie wzbogacają naszego poznania, naszej wiedzy. Massonius sądził, że zaproponowana przez Kanta definicja sądu analitycznego jest wyjątkowo problematyczna: ponieważ sąd analityczny ma wyłącznie myślną, nieopartą doświadczeniem strukturę, z tego powodu trudno go w ogóle sformułować²⁰. Sądy syntetyczne z kolei wypowiadają to, co w pojęciu podmiotu/orzeczenia

¹⁷ Zob. M. Massonius: *Ueber Kant's transscendentale Aesthetik...*, s. 151. Por. E. von Aster: *Historia filozofii*. [Tłum. J. Szewczyk]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 336.

¹⁸ Zob. ibidem, s. 108, 172.

¹⁹ Por. P. Łaciak: *Struktura i rodzaje poznania a priori w rozumieniu Kanta i Husserla*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.

²⁰ Przykładem sądu analitycznego jest, według Kanta, zdanie „Wszystkie ciała są rozciągłe”. Massonius nie akceptuje Kantowskiego stanowiska, gdyż jego zdaniem każda „rozciągłość”, będąc cechą ciała, zakłada wcześniej jakiś sąd doświadczenia (sąd empiryczny). Por. B. Szotek: *Marian Massonius...*, s. 71–72. Zob. M. Massonius: *Ueber Kant's transscendentale Aesthetik...*, s. 1–2; I. Kant: *Krytyka czystego rozumu...*, s. 190–192.

nie jest pomyślane i co nie jest w nim zawarte. W przypadku sądów syntetycznych podmiot z orzecznikiem wiąże zasada tożsamości. Sądy te poszerzają naszą wiedzę, a niektóre spośród sądów syntetycznych – jak zakładał Kant – mają status sądów apriorycznych. I właśnie ta ich postać stanowi, według Massoniusa, kolejną poważną komplikację w systemie Kanta.

Massonius uznawał, że podział sądów na analityczne i syntetyczne pojawia się nie tylko w nowożytnej filozofii Kanta. Sądził, że nowożytna refleksja dotycząca poznawczych sądów ma swój początek w myśli Gottfrieda Wilhelma Leibniza oraz filozofii Davida Hume'a²¹, a więc w koncepcjach, do których sięgał Kant, budując swój projekt filozofii transcendentalnej jako projekt filozofii krytycznej²².

Wyjątkowym zadaniem, którego rozwiązania jako pierwszy w filozofii podjął się właśnie Kant, była próba wyjaśnienia możliwości sądów²³. Czy, a jeśli tak, to jak są możliwe sądy syntetyczne *a priori*? – oto pytanie Kanta. Filozof ten w swoim – przytoczonym wcześniej – *opus magnum* podaje, że „syntetyczne sądy *a priori* są możliwe, jeżeli formalne warunki naoczności *a priori*, syntezę wyobraźni i konieczną jej jedność w transcendentalnej apercepcji odniesiemy do możliwego poznania doświadczalnego w ogóle i uznamy, że warunki możliwości doświadczenia w ogóle są zarazem warunkami możliwości przedmiotów doświadczenia, dlatego mają one przedmiotową ważność w syntetycznym sądzie *a priori*”²⁴.

Według Massoniusa pułapką, w którą Kant wpadł, gdy analizował problem zawarty w pytaniu o sądy syntetyczne *a priori*, była zaproponowana niejednoznaczna definicja wspomnianego wcześniej sądu doświadczenia²⁵. Polski filozof swoim pytaniem o miejsce składnika zmysłowego (doświadczenia) w systemie epistemologii Kanta podważa stanowiska, w których w procesie poznania bazuje się wyłącznie na czysto myślonych formach i strukturach. Z tego powodu ze szczególną ostrożnością wgłębia się również w Kantowskie ujęcia idealizmu i aprioryzmu. Skrajny idealizm i rygorystyczny aprioryzm ujawniający się w postawie Kanta oddalały go, jak twierdzi Massonius, od postulowanej postawy krytycznej.

²¹ Zob. I. Kant: *Krytyka czystego rozumu...*, s. 193.

²² Zob. *ibidem*, s. 64, 91.

²³ Zob. *ibidem*, s. 2.

²⁴ *Ibidem*, s. 196.

²⁵ Zob. M. Massonius: *Ueber Kant's transscendentale Aesthetik...*, s. 8.

Problem możliwości istnienia czystej matematyki i filozofii jako nauk

Innym ważnym problemem Kantowskiej filozofii ambitnie rozpatrywanym przez Massoniusa jest dylemat możliwości czystej matematyki. To niezwykle trudna do rozwikłania kwestia. Jej złożoności dowodził sam Kant, stwierdzając, iż „sądy matematyczne są wszystkie syntetyczne, [lecz – A.M.] właściwe twierdzenia matematyczne są zawsze sędami *a priori* [...], gdyż odznaczają się koniecznością, której nie można zaczerpnąć z doświadczenia”²⁶. Massonius daje do zrozumienia, że także w Kantowskim pytaniu o czystą matematykę zawierają się liczne dylematy. Dylematy te powstają za sprawą niejednoznaczności i niejasności sformułowań Kanta. Ostatecznie postawione przez królewieckiego filozofa pytanie o możliwość czystej matematyki pozostaje otwarte²⁷. Polski filozof – przeświadczony, że problem jest trudny do rozwikłania – wykazując za Kantem jego nierozstrzygalność, przyjmował jedynie, że sądy matematyczne mają status sądów bądź intuicyjnych, bądź pochodnych, odintuicyjnych, „podpierających się pewnością”²⁸. Tak oto również Kantowskie żądanie możliwości istnienia czystych sądów syntetycznych w matematyce jest dla Massoniusa nierozstrzygalne; czyste sądy syntetyczne w matematyce są – jak twierdzi – nic nieznaczącym „pustym dźwiękiem, [ewentualnie – A.M.] czystym świstem powietrza”²⁹. Sądy te trudno uzasadnić, gdyż zgodnie z Kantowskim założeniem wiążą one syntetyczność z apriorycznością.

Massonius, sceptyczny wobec możliwości zrealizowania Kantowskich postulatów, zwłaszcza ujęcia sądów syntetycznych *a priori*, skarży się na obecne w epistemologii Kanta filozoficzne nadużycia oraz zawilość mętnej, oderwanej od doświadczenia utopijnej spekulacji. Przyznaje, że w wielu momentach uwidacznia się taki niejasny charakter filozoficznego projektu Kanta. Tymczasem filozofia – zwłaszcza jeśli postrzegamy ją przez pryzmat nauki – nie powinna się sprowadzać do wymiaru czystych spekulacji i bezowocnego wywodu. W postrzeganiu filozofii jako dyscypliny zorientowanej na dążenie do prawdy istotną rolę odgrywa sposób prowadzenia filozoficznych dociekań. Niestety zdaniem Massoniusa Kant swoją głęboką

²⁶ I. Kant: *Krytyka czystego rozumu...*, s. 62–62.

²⁷ Zob. *ibidem*, s. 61–64.

²⁸ M. Massonius: *Ueber Kant's transcendentale Aesthetik...*, s. 25.

²⁹ J. Adamiejko: *Krytyka systemu transcendentalnego idealizmu I. Kanta w filozofii agnostycyzmu nowokrytycznego M. Massoniusa*. W: *Mysł polska w obszarze rosyjskojęzycznym...*, s. 76. Zob. B. Szotek: *Marian Massonius...*, s. 73.

analizą teoretyczną utrzymuje wysoce spekulatywny charakter swojej filozofii; na jej gruncie zaznacza się szczególnie mocno akcentowany aprioryzm jako oparty na procesach myślowych, niezależny od doświadczenia poziom naszego poznania³⁰. Ten przesadnie wyeksponowany aprioryzm świadczy zdaniem Massoniusa o nietrwalej podstawie i braku spójności procesu poznania w jego ujęciu przez Kanta. Brakuje w tym opisie procesu podkreślenia znaczenia doświadczenia i empirii w poznaniu.

Massonius sceptycznie odnosi się także do Kantowskiej wykładni aprioryzmu w perspektywie pytania tego filozofa o możliwość czystej matematyki i filozofii jako nauk. Można przyjąć, że Massoniusa ocena intelektualnej postawy Kanta cechuje się swoistym synkretyzmem, ostatecznie bowiem opinia polskiego myśliciela o Kantowskiej filozofii jest niejednoznaczna: krytyce aprioryzmu Kanta towarzyszy jednocześnie postrzeganie go jako wielkiego odkrywcy najgłębszej i najbogatszej idei filozofii³¹. Ideą tą jest pomysł przeprowadzenia krytyki czystego rozumu.

Massoniusa ocena filozoficznej postawy Kanta jako krytycznego agnostyka

Massonius postrzega Kanta jako agnostyka transcendentalnego oraz myśliciela zajmującego się problemem poznania odważnie sprowadzającego całą teoretyczną refleksję filozoficzną do obszaru krytyki czystego rozumu. Agnostycyzm krytyczny, agnostycyzm transcendentalny lub – jak pisze Massonius – Kantowski agnostycyzm transcendentalny służy wyjaśnianiu paralogizmów rozumu będących następstwem natury umysłu – charakteru jego działania i cech jego poznawczej aktywności³². Ten wynikający z krytyki czystego rozumu Kantowski sposób ujęcia umysłu i określenia jego poznawczej roli pozwala unaocznic to, co leży poza granicami możliwego doświadczenia³³.

Kant jako racjonalista w swoim dążeniu do pogodzenia racjonalizmu oraz idealizmu z empiryzmem przyjął poznawczą postawę transcendentalnego agnostyka. Kładąc na szalach wagi empiryzm i racjonalizm, filozof z Królewca

³⁰ M. Massonius: *Ueber Kant's transcendentale Aesthetik...*, s. 173–175.

³¹ M. Massonius: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta*. „Przegląd Filozoficzny” 1897/1898, z. 2, s. 43.

³² M. Massonius: *Agnostycyzm*. „Przegląd Filozoficzny” 1897/1898, z. 2, s. 159.

³³ Ibidem.

wskazywał – jak twierdzi Massonius – na konieczność rezygnacji z racjonalizmu dogmatycznego na rzecz racjonalizmu krytycznego – poznawczo-filozoficznej postawy, która domaga się złączenia poznania empirycznego z poznaniem myślowym. Kant zogniskował swój wywód wokół postulatów racjonalistów dogmatycznych – głosił konieczność wyjścia poza granice filozoficznego dogmatyzmu i wejścia na drogę racjonalizmu krytycznego domagającego się udziału pierwiastka empirycznego w poznaniu. Paradoksalność Kantowskiego ujęcia problemu krytycyzmu polega na tym, że – jak sądzi Massonius – mimo iż Kant negował poznawczą wartość dogmatyzmu, zwłaszcza dogmatycznego racjonalizmu, zbudował przy znacznym jego udziale swój system oraz metodę transcendentálną, która miała stać się krytyczną metodą filozoficznego postępowania³⁴.

Filozoficzne postępowanie Kanta ma charakter teoriopoznawczy, przy czym teoria poznania ujęta została jedynie w system krytyki czystego rozumu, spekulacji czystej myśli. Dlatego Massonius przyznaje, że misja Kantowskiej filozofii tylko *implicite* wyznaczona jest krytycznym kontekstem problematyki poznania. Poznanie uchwycone wyłącznie w formę logiczno-apriorycznej spekulacji czystej myśli redukuje poznawczą doniosłość empirycznego doświadczenia i staje się racjonalnym dogmatyzmem, od którego Kant przecież pragnął się odżegnać. W momencie pojawienia się Kanta na filozoficznej arenie kanwę poznawczego kontekstu zaczęły znaczyć: po pierwsze, przekonanie, iż problem poznania jest problemem właściwie nierozwiązywalnym; po drugie, przeświadczenie, że fakt złożoności i nierozwiązywalności problemu poznania w żadnym stopniu nie powinien zakłócać rozwoju i wiarygodności nauk doświadczalnych³⁵.

W epoce nowożytnej poznawcze nastawienie wielu filozofów polega – jak sądzi Massonius – na deskrypcji i „krytycznym rozbiórce elementów ludzkiego umysłu”³⁶. Polski filozof dochodzi więc do wniosku, że mimo ujawniających się w systemie Kanta sprzeczności i jego nieudanej próby wyjścia poza dogmatyzm jedynie Kant radzi sobie z zadaniami polegającymi na wysiłku wskazania właściwej, to znaczy krytycznej drogi poznania i wykazaniu możliwości istnienia apodyktycznie pewnej wiedzy. Chociaż Kantowska próba stworzenia pełnego systemu filozofii krytycznej była, według Massoniusa, nieudana, gdyż Kant inicjując badania krytyczne, ostatecznie nie wyszedł poza dogmatyzm, to Kantowskie intuicje stworzenia filozofii krytycznej są prawidłowe i przed następcami królewieckiego

³⁴ M. Massonius: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta...*, s. 26.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

mędrca otwierają szerokie perspektywy kontynuowania badań nad filozofią krytyczną w jej w pełni rozwiniętej postaci.

Kantowska wykładnia filozofii jako nauki i próba krytycyzmu

Jeśli weźmiemy pod uwagę założenia zawarte w przedmowie do pierwszego wydania (wydania A) *Krytyki czystego rozumu* z 1781 roku, to będziemy musieli przyznać, że w interesie Kanta leżał krytyczny rozbiór władzy umysłu. Massonius wyrażał to w następujących słowach: „W przedmowie do pierwszego wydania *Krytyki czystego rozumu* zaznacza Kant, że zadaniem jej jest sporządzenie inwentarza czystego rozumu, czyli wykazu i rozbioru krytycznego tych władz umysłu, które jakkolwiek psychologicznie zależne są od doświadczenia – logicznie nie dają się z doświadczenia wyprowadzić, a przez które samo doświadczenie staje się wszakże możliwym”³⁷.

To szczególne krytyczne nastawienie stanowiło cechę epoki, która w odróżnieniu od poprzedniej nie pozwalała uwodzić się pozorami wiedzy. Z tego powodu Kant wezwał rozum przed trybunał. Poddał rozum osądowi, by rozum, stając na wokandzie, podjął się zadania poznania samego siebie, a rozstrzygnięcia, do których dojdzie, przełożył na wiarygodny wynik. Rozstrzygnięcia rozumu winny zatem mieć znamiona decyzji pewnych i trwałych, ujętych w formę wiecznych i niezmiennych praw. Tym trybunałem uczynił Kant krytykę czystego rozumu tożsamą z krytyką samej władzy rozumu jako władzy poznawczej. Krytyka służyć miała ustaleniu granic rozumu. Od tamtego momentu miano nie przyjmować za pewnik tego, co przekracza ludzką możliwość poznania. Przykładem takiej sytuacji jest chociażby, po wielekroć podejmowana przez Kanta, próba udowodnienia prostej natury duszy lub pierwszej zasady początku świata. W konsekwencji Kantowskie pragnienie zgłębienia poznawczej władzy intelektu wymagało wskazania „prawideł i granic jego użycia”³⁸.

Massonius zakwalifikował Kanta do grupy tych filozofów epoki nowożytnej, którzy jako nieliczni celnie uchwycili istotę filozofii naukowej. Uchwycenie istoty naukowej filozofii nie ochroniło Kanta przed błędem,

³⁷ Ibidem, s. 34.

³⁸ I. Kant: *Krytyka czystego rozumu...*, s. 24–27.

który zwykle popełniali racjoniści działający przed Kantem. Według Massoniusa, stawiając w *Krytyce czystego rozumu* pytanie, jak są możliwe sądy syntetyczne *a priori*, Kant niestety przyjął postawę dogmatyka filozofii, a tym samym zaprzepaścił szansę na posłużenie się zapowiadany w wstępie swojego dzieła krytycyzmem. W wykładni zaproponowanej przez Massoniusa Kant nie uchronił się przed tendencją do tworzenia całościowego systemu filozofii – racjonalnego systematu, w którym wyjaśnienie świata opiera się wyłącznie na umysłowej, intelektualnej konstrukcji wszechświata, niestety bez obowiązku odwoływania się do empiryzmu i obserwacji. W przekonaniu Massoniusa cecha niewystarczająco silnego akcentowania empiryzmu i obserwacji w epistemologii Kanta stanowi poważną zadrę w strukturze jego myśli, gdyż potwierdza Kantowskie uwikłanie w dogmatyzm.

Dogmatyzm ten ujawnia się, według Massoniusa, w postawie Kanta: właściwym przedmiotem jego racjonalizmu jest dedukcja, a wraz z nią także naczelną zasadą objaśniającą świat, którą filozof oświecenia ujął praktycznie w krytykę spekulatywnej metafizyki jako krytykę racjonalnej psychologii, transcendentalnej kosmologii oraz teologii naturalnej. W konsekwencji ujęcia Kantowskiego racjonalizmu jako dedukcji Massonius postulowaną przez Kanta krytykę postrzegał wyłącznie jako wstęp do filozofii³⁹. Dodawał, że pomysł Kanta miał należeć do kategorii idei nowych, a zarazem wielkich, sprowadzających bowiem nauką filozofię do jej nieznannej dotąd formuły: krytyki zasad, na których wspiera się zarówno ludzkie poznanie, jak i nauka w swej istocie. Stanowisko to potwierdzają następujące zdania Massoniusa: „Ile razy filozofowie próbowali robić co innego, niż krytykować zasady, ile razy chcieli **konstruować** świat, wskazywać jego cele, poznawać treść (nie formę) rzeczy niedostępnych doświadczeniu itp. – tyle razy nie tylko nie osiągnęli zamierzonego celu, lecz wprost wkraczali na manowce, a cała genialność wielu spośród nich prowadziła przeważnie do tego, aby dziełom ich nadać wartość estetyczną, właściwą zapasom olbrzymów myśli z nierozwiązalnymi zagadnieniami, nie była zaś [ta myśl – A.M.] przydatną ani do tego, aby wzbogacić naukę pozytywnymi zdobyczami, ani nawet do tego, aby obdarzonych nią myślicieli uchronić od elementarnych i rażących błędów”⁴⁰. Według Massoniusa filozofia krytyczna nie może – jak chciał Kant – sprowadzać się wyłącznie do spekulatywnej krytyki zasad.

³⁹ Por. O. Höffe: *Immanuel Kant*. Przeł. A.M. Kaniowski. Wyd. 2 zm. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 107–111, 129–150. Por. M. Massonius: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta...*, s. 36.

⁴⁰ M. Massonius: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta...*, s. 34.

Dogmatyczna postać racjonalizmu Kanta

Massonius przyznaje, że filozoficzna rola Kanta, mimo wad i niespójności jego systemu, wiąże się z próbą podjęcia filozoficznego wysiłku odkrywania horyzontów nowego, wręcz rewolucyjnego sposobu poznawczej adaptacji świata. Dodaje jednak, że świadczą o tym wyłącznie przedmowa i wstęp oraz pierwsza część estetyki transcendentальной, zamieszczone w pierwszym wydaniu *Krytyki czystego rozumu*. Polski filozof dobitnie wyraża swoje stanowisko w sprawie znaczenia Kantowskiego systemu: „To wielkie zadanie Kant tylko wskazał. Nie obawiam się przesadzić, że całą wartość *Krytyki czystego rozumu*, z wyjątkiem rozrzuconych tu i ówdzie trafnych uwag i spostrzeżeń, stanowią tylko: przedmowa do pierwszego wydania, wstęp i pierwsza część estetyki transcendentальной; poza tym panuje w niej wszędzie racjonalizm z epoki swego upadku i rozkładu, racjonalizm w stylu nie Descartesa, lecz Christiana Wolffa, którego Kant ogłasza największym racjonalistą, jak gdyby nie było Descartesa, Spinozy, wreszcie Leibniza, którego Wolff był tylko pojętym uczniem”⁴¹.

Kant był racjonalistą. Massonius nie omieszka nazwać Kanta racjonalistą z temperamentu, wychowania, a nawet przyzwyczajaje⁴². Polski uczoney świadomie zbiera się na odwagę określenia Kanta mianem filozofa, który wypowiadając się z poziomu racjonalizmu, wychodząc dialektycznie „poza granice ja, do umysłowej konstrukcji świata”⁴³, dąży do wykazania znaczenia czystych, apriorycznych władz umysłu. Władze te nie odnoszą się wprawdzie do idei wrodzonych, ale mają zdolność ujmowania rzeczy. Niestety zatrzymanie się Kanta na próbie wykazania wyłącznie czystych, apriorycznych władz umysłu, bez odniesienia do empirii, ponownie wtrąciło filozofa w dogmatyczną formę racjonalizmu.

W konsekwencji – zauważa Massonius – zadaniem, które Kant sobie stawiał, było złączenie racjonalizmu z empiryzmem. Niestety podjęta przez autora *Krytyki czystego rozumu* próba wykazania możliwości wyprowadzenia apriorycznej myśli z doświadczenia i nadania poznaniu cechy apodyktycznej pewności była nieudana. Naszym światem jest świat doświadczenia. Doświadczenie stanowi więc niezbędny element poznania. Natomiast w Kantowskim dualizmie doświadczenia oraz myślnego konceptu *Ding*

⁴¹ Ibidem, s. 36.

⁴² Ibidem, s. 40.

⁴³ Ibidem, s. 42.

an sich Massonius dopatruje się formy niepoprawnego logicznie „grube-
go paralogizmu”⁴⁴.

Przyjmując za pewnik istnienie noumenalnej sfery rzeczy samych w sobie, Kant stworzył doktrynę, która nie miała – według Massoniusa – związku z żadnym doświadczeniem. Jednocześnie polski myśliciel zaznacza, że Kant uwzględniając empiryzm, pragnął wykazać niewydolność samego tylko racjonalistycznego myślenia; niestety nigdy jednak nie rozstał się z tą formą uprawiania filozofii, która gloryfikuje racjonalizm w jego dogmatycznej postaci. Po wielekroć czerpał z racjonalistycznych, niemal scholastycznych technik dowodzenia, a w rezultacie opierał się na dowodach trącających dogmatyzmem. Z tego powodu mędrzec z Królewca pozostaje dla Massoniusa dogmatykiem. Kantowski dogmatyzm potwierdza zaproponowana przez królewieckiego myśliciela definicja filozofii jako nauki: nauka jest dobrem, o ile rozum potrafi przetworzyć ją w rodzaj systematycznej wiedzy⁴⁵, wiedzy wywodzonej nie z samej tylko myślowej spekulacji, lecz z dwóch równoprawnych poziomów poznania: różnorodności wrażeń zmysłowego doświadczenia oraz intelektu jako pracy apriorycznej myśli.

Massonius przyznaje, że Kantowska forma racjonalizmu mogłaby się utrzymać i świadczyć o krytycyzmie tego filozofa, gdyby aprioryczne rozumowanie Kanta pozostało krytyką czystego rozumu⁴⁶. Zakłada, że gdyby Kant aprioryczne prawdy wywiódł z ciągu wniosków doświadczenia, zachowałby racjonalno-krytyczny charakter swojej filozofii. Jednym słowem, im mniej w systemie Kanta wniosków z doświadczenia, tym bardziej jego system jest dogmatyczny⁴⁷.

Wnioski polskiego filozofa doprowadzają go do uznania, że również następcy Kanta, idąc jego tropem, dopuszczają się licznych nadużyć, że inicjują metafizyczną orgię. Jej systemowymi wirtuozami są Fichte, Schelling oraz Hegel⁴⁸. Mimo to z uznaniem dla królewieckiego mędrca Massonius stwierdza: „[Kantowska – A.M.] idea krytyki czystego rozumu, idea najgłębsza i najbogatsza ze wszystkich[,] jakie zostały wytworzone przez nowożytną myśl filozoficzną, staje się ziarnem i zarodkiem ogarniającej dziś coraz szersze sfery nauki, zdrowej i płodnej pracy krytycznej. Przekracza ona granice

⁴⁴ Ibidem, s. 39.

⁴⁵ „[...] eine Lehre vom höchsten Gut, so fern die Vernunft bestrebt ist, es darin zur Wissenschaft zu bringen”. I. Kant: KpV 194 (AAV, 108) – cyt. za: M. Massonius: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta...*, s. 42.

⁴⁶ Ibidem, s. 43.

⁴⁷ Zob. ibidem.

⁴⁸ Zob. ibidem; N. Łubnicki: „Pozytywizm nowokrytyczny” *Mariana Massoniusa. W 100 rocznicę urodzin filozofa*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1958, T. 13, s. 11.

fachu filozoficznego, przedostaje się do umysłów matematyków i przyrodników, wnosi pierwiastek filozoficzny do nauk specjalnych[,] a filozofii toruje drogę do zdobycia stanowiska nauki [godnej zastosowania wobec – A.M.] wszystkich poszczególnych gałęzi wiedzy [...]. [Idea krytyki – A.M.] stanowi więc dziś najdzielniejszy czynnik jedności w olbrzymio rozrastającej się i specjalizującej nauce”⁴⁹.

Zakończenie

Z przeprowadzonych analiz można wysnuć wniosek, że Massonius rozważając myśl Kanta, działa wybiórczo – koncentruje uwagę wyłącznie na tych elementach Kantowskiego systemu, które uważa za szczególnie istotne dla zrozumienia roli i znaczenia filozofii transcendentальной jako takiej oraz dociekań nowokrytycznych. Zainspirowany Kantowskim projektem, swoją wykładnią myśli Kanta Massonius utwierdza się w przekonaniu, że królewiecki filozof złożył w ofierze wielki dar w postaci cennego projektu filozofii jako dyscypliny naukowej; filozofii, która stała się źródłem inspiracji dla intelektualistów reprezentujących zarówno szeroko pojętą humanistykę, dyscypliny formalne, matematyczno-logiczne, jak i nauki empiryczno-przyrodoznawcze.

W swojej ocenie myśli Kanta Massonius prezentuje postawę krytycznego pozytywisty, obrońcy obserwacji, doświadczenia oraz empirii. Doceniając Kantowską estetykę transcendentálną (pierwszą część *Krytyki czystego rozumu*), kieruje krytyczny osąd w stronę Kantowskiego aprioryzmu budowanego na nietrwałych fundamentach wczesnonowożytnego racjonalizmu. Uwydatnienie przez Kanta idealizmu, aprioryzmu, znaczenia i roli czystej myśli w poznaniu oraz noumenalnej rzeczy samej w sobie pozostawiło tego filozofa w obszarze racjonalnego dogmatyzmu. Z tego powodu, według Massoniusa, główny postulat Kantowskiej filozofii krytycznej głoszący konieczność złączenia empiryzmu z racjonalizmem i doświadczenia z aprioryczną myślą nie został utrzymany, ale geniusz Kanta pozwolił mu stworzyć wyjątkowy system filozofii, która inspirować będzie różne kręgi filozoficznych następców. To za sprawą filozoficznego systemu Kanta otworzyło się pole do prowadzenia dalszych epistemologicznych i krytyczno-poznawczych analiz.

⁴⁹ M. Massonius: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta...*, s. 43.

Merytoryczna analiza Kantowskiego transcendentalizmu przez Massoniusa niejako doprowadziła go do potwierdzenia słów Jerzego Gałęckiego, w myśl których projekt filozofii Kanta stanowi „godny uwagi, choć pod niektórymi względami błędnie zorientowany wysiłek zmierzający do naukowego oświetlenia tej tak trudno dla nauki uchwytnej dyscypliny”⁵⁰. Dzięki temu, że Massonius dostrzegł w Kancie racjonalnego dogmatyka, zbudował interesujący projekt wykładni jego systemu – filozofii naukowej będącej próbą analiz krytyczno-poznawczych⁵¹.

W prowadzonych badaniach Kantowskiej myśli polski uczyony w niczym nie wyprzedzał autora *Krytyki czystego rozumu*. O ile Kant dążył do złączenia empiryzmu z racjonalizmem⁵², o tyle Massonius wypominał Kantowi niewystarczająco mocne akcentowanie empiryzmu i doświadczenia, któremu jednocześnie towarzyszy zbyt silne uwydatnianie elementu czystej myśli w poznaniu. Opieranie się w procesie poznania wyłącznie na elemencie czystej myśli powoduje utknięcie Kanta w dogmatycznej formie racjonalizmu. Massonius zapominał, że celem filozofa z Królewca była jedynie próba krytycznego wskazania granic poznania, w tym określenia granic możliwego doświadczenia. Kant w swych rozważaniach nigdy nie dążył do ortodoksji. To właśnie za sprawą braku ortodoksji „otwarty charakter rozważań królewieckiego myśliciela skutkuje pytaniem o to, gdzie leży środek ciężkości jego filozofii”⁵³.

Massonius, który niesłusznie odmawiał Kantowi krytycznej postawy, swój wywód ograniczył do wygłoszenia postulatu koniecznego złączenia czy też pogodzenia empiryzmu z racjonalizmem, w żaden sposób nie wyjaśnił jednak, na czym to poprawne nowokrytyczne złączenie elementu empirycznego doświadczenia z elementem odnoszącej się do intelektu apriorycznej myśli miałyby polegać. Tymczasem Kant reprezentował w swej filozofii postawę propedeutyczną, wyrażającą się w umiejętnej krytyce złudnych roszczeń zarówno racjonalizmu, jak i empiryzmu. Jak pisał Andrzej J. Noras, „Kant nie przekreślał żadnej z tych opcji. Uważał, że bez danych zmysłowych nie ma doświadczenia i apriorycznych pojęć intelektu [...]. Kant nie dopuszczał jakiegokolwiek kompromisu – odrzucał zarówno dogmatyzm, jak i racjonalizm. W rezultacie doszedł do sformułowania podstaw własnego krytycyzmu [...], którego konsekwencją było ustalenie nowego stosunku między filozofią

⁵⁰ J. Gałęcki: *Przedmowa tłumacza*. W: I. Kant: *Krytyka władzy sądzenia*. Przeł. [z niem.] oraz opatrzył przedmową i przypisami J. Gałęcki. Tłum. przejrzął A. Landman. [Wyd. 2]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. XIII.

⁵¹ J. Adamiejko: *Krytyka systemu transcendentalnego idealizmu I. Kanta...*, s. 75.

⁵² Zob. A.J. Noras: *Kant i Hegel w sporach filozoficznych osiemnastego i dziewiętnastego wieku...* [2007], s. 22–24.

⁵³ Por. A.J. Noras: *Postneokantyzm wobec Kanta...*, s. 82.

i nauką, doświadczeniem i rozumem, logiką, metafizyką i doświadczeniem”⁵⁴. Przytoczone zdania potwierdzają otwartość Kantowskiego projektu filozofii. Massonius podjął trud przeprowadzenia analizy tego projektu – przedsięwziął autorską próbę wykładni Kantowskiej myśli.

Bibliografia

- Adamiejko J.: *Krytyka systemu transcendentального idealizmu I. Kanta w filozofii agnostycyzmu nowokrytycznego M. Massoniusa*. W: *Myśl polska w obszarze rosyjskojęzycznym*. Red. J. Skoczyński. Posłowie W. Dianowa. Księgarnia Akademicka, Kraków 2016, s. 73–81.
- Aster E. von: *Historia filozofii*. [Tłum. J. Szewczyk]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
- Baumgartner H.M.: *Kantowska „Krytyka czystego rozumu” – fundamentalne dzieło filozofii nowożytnej*. Tłum. Z. Zwoliński. „Edukacja Filozoficzna” 1992, nr 13, s. 127–138.
- Baumgartner H.M.: *Kants „Kritik der reinen Vernunft”. Anleitung zur Lektüre*. Hans M. Alber, Freiburg–München 1996.
- Gałecki J.: *Przedmowa tłumacza*. W: I. Kant: *Krytyka władzy sądenia*. Przeł. [z niem.] oraz opatrzył przedmową i przypisami J. Gałecki. Tłum. przejrzał A. Landman. [Wyd. 2]. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. XI–XV.
- Höffe O.: *Immanuel Kant*. Przeł. A.M. Kaniowski. Wyd. 2 zm. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Kant I.: *Krytyka czystego rozumu*. Z oryg. niem. przeł. oraz wstępem i przypisami opatrzył R. Ingarden. Wyd. 2. Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001.
- Liebmann O.: *Kant und die Epigonen*. Carl Schober, Stuttgart 1865.
- Łaciak P.: *Struktura i rodzaje poznania a priori w rozumieniu Kanta i Husserla*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.
- Łubnicki N.: „Pozytywizm nowokrytyczny” *Mariana Massoniusa*. W *100 rocznicę urodzin filozofa*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1958, T. 13, s. 1–42.

⁵⁴ A.J. Noras: *Problemy filozofii krytycznej Immanuela Kanta...*, s. 25, 26, 27. Por. H.M. Baumgartner: *Kantowska „Krytyka czystego rozumu” – fundamentalne dzieło filozofii nowożytnej*. Tłum. Z. Zwoliński: „Edukacja Filozoficzna” 1992, nr 13, s. 128–130. Zob. H.M. Baumgartner: *Kants „Kritik der reinen Vernunft”. Anleitung zur Lektüre*. Hans M. Alber, Freiburg–München 1996, s. 21.

- Majewska Z.: *Filozofia słowiańska jako filozofia uniwersalna*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2009, T. 6, s. 199–216. Pobrano z: http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2017/07/12_z_majewska_2009.pdf [25.10.2022].
- Massonius M.: *Agnostycyzm*. „Przegląd Filozoficzny” 1897/1898, z. 2, s. 158–167.
- Massonius M.: *Działalność filozoficzna Jana Śniadeckiego. (W stulecie śmierci)*. „Ruch Filozoficzny” 1930/1931, R. 12, s. 235.
- Massonius M.: *Mahrburg jako uczony*. „Przegląd Filozoficzny” 1914, z. 1, s. 76–83.
- Massonius M.: *Racjonalizm w teorii poznania Kanta*. „Przegląd Filozoficzny” 1897/1898, z. 2, s. 25–44.
- Massonius M.: *Szkice estetyczne*. [Drukarnia St. Niemiry], Warszawa 1884.
- Massonius M.: *Ueber Kant's transscendentale Aesthetik. Eine kritische Untersuchung zur Erlangung der philosophischen Facultät [der Universitaet Leipzig]*. Verlagsbuchhandlung von Gustav Fock, Leipzig 1890.
- Noras A.J.: *Historia neokantyzmu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012.
- Noras A.J.: *Kant a neokantyzm badeński i marburski*. Wyd. 2., popr. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005.
- Noras A.J.: *Kant i Hegel w sporach filozoficznych osiemnastego i dziewiętnastego wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007.
- Noras A.J.: *Kant i Hegel w sporach filozoficznych osiemnastego i dziewiętnastego wieku. Autoprezentacje*. „Idea. Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych” 2008, T. 20, s. 145–148.
- Noras A.J.: *Postneokantyzm wobec Kanta*. „Idea. Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych” 2004, T. 16, s. 79–88.
- Noras A.J.: *Rozumienie systemu w filozofii pokantowskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.
- Szalkiewicz W.: *Marian Massonius jako historyk filozofii polskiej*. W: *Mysł polska w obszarze rosyjskojęzycznym*. Red. J. Skoczyński. Posłowie W. Dianowa. Księgarnia Akademicka, Kraków 2016, s. 57–72.
- Szotek B.: *Filozofia nowokrytyczna w rozumieniu Stanisława Kobyleckiego i Mariana Massoniusa*. „Folia Philosophica” 2020, vol. 44, s. 1–19. <https://doi.org/10.31261/fp.11359>.
- Szotek B.: *Marian Massonius a polska filozofia nowokrytyczna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2001.
- Szulakiewicz W.: *Pedagogika na Uniwersytecie Stefana Batorego*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019.
- Zieleńczyk A.: *Drogi i bezdroża filozofii*. [nakł. Henryka Lindenfelda], Warszawa 1912.

Anna Musiol – doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Członkini zespołu badawczego Filozofia wobec Cywilizacyjnych Wyzwań Współczesności (FwCWW) w Instytucie Filozofii UŚ. Zainteresowania badawcze: historia filozofii, neokantyzm szkoły badeńskiej i marburskiej, filozofia jako sztuka życia, coaching jako zawód pomocowy, psychologia zachowań społecznych.